

Sobre les encunyacions Almoràvits de les Balears

B. MOLL MERCADAL

EL MARC HISTÒRIC¹

El període Almoràvit a les Balears pot dividir-se en dues parts ben diferenciades; la primera, comprèn des de la presa de possessió a nom de 'Alīb. Yūsuf, l'any 509/1115, a petició dels seus habitants que havien patit l'agressió d'una croada Pisano-catalana, fins a l'any 543/1148. En aquesta data, un dels governadors almoràvits, Muḥammad b.'Alī b. Gāniya lligat per vincles familiars als Banū Tāšfin, arran de l'esfondrament del poder almoràvit a la Península, es converteix, de fet, en sobirà independent, inaugurant el govern a les Balears de la dinastia Banū Gāniya:

Muḥammad b.'Alī (543/1148-546/1151?)

Ishāq b. Muḥammad (546/1151?-580/1184)

Muḥammad b. Ishāq (580/1184)

1. No és aquest el lloc per tractar extensament la fascinant història dels Banu Ganiya. Al respecte vegeu: CAMPANER Y FUERTES, A. 1888. «La dominació Islàmica en las Islas Baleares» Reimp. 1987. pp. XXXII-XXXVI: 120-125; Apend. VI, VIII i IX. LEVI-PROVENÇAL, E. 1941. «Un recueil de lettres officielles Almohades» Hesperis. XXVIII. pp. 67. ROSSELLÓ BORDOY, G. 1968. «L'Islam a les Illes Balears». pp. 65-97. SLIMANE-MUSTAFA, Z. 1972. «Consideraciones sobre los intentos de restauración del poder Almoràvide en el Magrib Central y Oriental». II coloquio Hispano-tunecino. Rev. Mayurqa XII, pp. 191-199.

'Alī b. Ishāq (580/1184-584/1188)

Muḥammad b. Ishāq (2^a vegada) (548/1188)

'Abd Allāh b. Ishāq (584/1188-599/1203)

Muḥammad b. 'Alī i Ishāq mai no van portar títols de sobirà, adoptant el molt humil de «Faqī», probablement com a mostra de fidelitat als Banū Tāšfin i a la vegada com un intent d'evitar un conflicte frontal amb els almohades, els quals, de manera insistent sol·licitaven la submissió de les Illes ja des d'els temps de Muḥammad b. 'Alī.

A part de les conflictives relacions amb els almohades, els Banū Gāniya van mantenir relacions amb les repúbliques comercials italianes (Gènova i Pisa), amb les quals van signar tractats comercials.

La política d'equilibri amb els almohades es trenca a la mort de Ishāq; el seu successor, Muḥammad b. Ishāq va optar per la submissió, que provocà el seu destronament i la reacció anti-almohade de 'Alī b. Ishāq que el portà a intentar la conquesta de Ifrīqiya i del Magrib central.

El seu successor en el govern de les Illes, 'Abd Allāh b. Ishāq, va continuar la mateixa política, que el portà a mantenir relacions amb la Corona d'Aragó per tal de fer front als atacs almohades, que finalment van conquerir les Illes (599/1203).

LA NUMISMÀTICA; ASSAIG DE SISTEMATITZACIÓ

No coneixem, per ara, peces a nom de 'Alī b. Yūsuf o dels seus successors encunyades a les Balears; totes les encunyacions almoràvits cal situar-les dins el període dels Banū Gāniya. Hom pot establir tres sèries: or, plata i billó; les dues primeres són de tipologia típicament almoràvit, mentre que les de billó poden considerar-se de tipus taifa.

A. Encunyacions d'or²

Dinar. Anònim. Escriptura cúfica; punts diacrítics.

IIA

الإمام
عبد
الله
أمير المؤمنين

IA

لا إله إلا الله
محمد رسول الله
الامر كله لله
جل و عز

2. Les fotografies, pesos i mides dels dinars ens han estat facilitats pel Gabinet Numismàtic del Museu Arqueològic Nacional. El meu agraïment a la seva Directora, la Dra. Carmen Alfaro per la seva col·laboració.

IAM: Q.3, 85/79

IIAM: data i seca («bi Mayūrqa» **بيورقة**)

Núm. 1. Vives 1984/MAN 104.123. p: 3.96 grs. d: 26.5 mm. Any 565/1169.

La paraula any escrita «sanat». (Lam. I n° 1).

Núm. 2. Vives 1985/MAN 104.124. p: 3.88 grs. d: 26.4 mm. Any 567/11 71.

La paraula any escrita «'am»; Vives transcriu equivocadament «sanat», mentre que Campaner (1879, Lam. I n° 5) transcriu «'am», seguint a Codera (MATEU Y LLOPIS F. 1954. Carta n° 7) (Lam. I n° 2).

Núm. 3. Vives 1985/Kassis (1990) 157. p: 4.00 grs. d: 26.5 grs.

Sense il·lustració.

Semi-dinar. (?) Anònim. Sense seca ni data.

IA i IIA com el n° 1; sense marges.

Núm. 4. Vives 1986. Segons aquest autor, l'únic exemplar conegut era propietat de Campaner; a la correspondència entre aquest i Codera no hi ha cap referència d'aquesta moneda.

B. Encunyacions de plata

Dirham (doble quirat). A nom de 'Alī b. Ishāq. Escriptura nasjī. Sense data ni seca.

IIA
 امير السلين
 على بن اسحاق
 بن محمد بن على

IA
 لا اله الا الله
 محمد رسول الله

Sense marges.

Núm. 5. Rodríguez Lorente/Ibrahim, T. 1987. n° 222. p.: 2.17 grs. d: 16 mm.

Kassis (1190) considera aquesta moneda com a quirat, malgrat el seu pes i diàmetre; sembla més adequat considerar-la un dirham, o més pròpiament, un doble quirat, atesa la seva tipologia clarament almoràvit.

Quirat. Anònim. Escriptura nasjī amb alguns elements cúfics. Sense data ni seca.

IIA
 الامام
 امير المؤمنين
 المسويد
 بنصر الله

IA
 لا اله الا الله
 محمد رسول الله
 الامر كله لله
 جل وعز

Sense marges.

Núm. 6. Moll 1989. n° 53. p: 0.6964 grs. d: 11.5 mm. (Lam. I n°3)

Pes molt allunyat del valor teòric del quirat; suposem que és degut a la forta corrosió que afecta a la moneda i al retall dels marges.

Semi-quirat. Anònim. Sense data ni seca.

IIA llista

IA

لله

الا مركة

جل و عز

Sense marges.

Núm. 7. Moll 1989. n° 54. p:0.3130 grs.d:8.5 mm. (Lam. I n° 4)

Tampoc en aquest cas el pes no s'ajusta al valor teòric del 1/2 quirat; la IIA llista recorda al 1/8 quirat, però el pes és molt superior i el mateix podem dir del 1/4 quirat. El suposem 1/2 quirat mancat de pes, tal vegada a causa de la corrosió que afecta a la moneda.

Hi ha altres 1/2 quirat amb una de les cares llises, encara que no sigui corrent (Làmines Delgado núm. 35-d).

C. Encunyacions de billó

Dirham. Anònim. Escripura nasji a la IA i Cúfica a la IIA. Punts diacrítics.

IIA

الامام
عبد الله
امير المؤمنين
له

IA

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

IAM: seca («bi Mayūrqa» (بيورقة)). Data no visible.

IIAM: Q. 61,9

- N°8 Ibrahim, T. 1988. n° 4. p: 3.60 grs. d:19 mm. IA transcrita erròniament; seca transcrita sense la lletra «wāw».

Fraccions de dirham. Anònims. Escripura nasji a la IA i cúfica a la IIA. IAM i IIAM generalment absents o molt incompletes, però pel que pot llegir-se tenen el mateix contingut que el dirham.

Distingim quatre tipus bàsics, alguns dels quals amb les seves variants; malgrat que sembli un conjunt molt heterogeni, presenten unes característiques comuns pel que fa a la tècnica d'encunyació:

- Cospells irregulars, obtinguts a partir d'una gota de metall retallada fins aconseguir el pes desitjat.

Lam. I

1

2

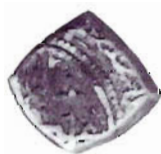
(x1,3)

3

4

5

(x1,8)

6

- El metall utilitzat és un billó amb un apreciable contingut de plata.
- A les dues cares, doble gràfila, de punts l'exterior i contínua l'interior.

Tipus I. Correspon a les fraccions del dirham N° 8, amb la particularitat de què als exemplars, on es conserva la part superior de la IA, al damunt de la primera línia hi ha una mena de «tašdid» (و).

Encunyació acurada, amb lletres molt elegants.

N° 9. Mitchiner, M. 1977. n° 423, p.l. 2565 grs. d: 11 x 10 mm. Transcripció i classificació errònies (encunyació nasri de Abū Abd Allāh Muḥammad).

N° 10. Moll. 1989 n° 40. p: 0.7340 grs. d: 10 x 10 mm. (Lam. II n° 28).

N° 11. Moll. 1989. n° 41. p: 0.9406 grs. d: 9. 5 x 9 mm. Data 5xx (ماية...) (Lam. I n° 5).

N° 12. Moll. 1989. n° 42. p: 0.7140 grs. d: 10 x 10 mm. (Lam. II n° 7).

N° 13. Moll. 1989. n° 43. p: 0.7537 grs. d: 10 x 9.5 mm.

N° 14. Moll 1989. n° 44. p: 0.9350 grs. d: 11 x 10 mm.

N° 15. Moll 1989. n° 45. p: 0.6930 grs. d: 10 x 10 mm.

N° 16. Moll 1989. n° 46. p: 0.3730 grs. (gastat). d: 8 x 7 mm.

N° 17. Moll 1989. n° 47. p: 0.7404 grs. d: 9 x 9 mm. Seca (بيورقة) (Lam. I n° 6).

N° 18. Moll 1989. n° 48. p: 1.8576 grs. d: 14 x 11.5 mm. (Lam. II n° 9).

N° 19. Moll 1989. n° 49. p: 1.2565 grs. d: 11 x 10 mm.

Tipus II. Cospells més gruixuts que el Tipus I; lletres més grans, traçades amb certa tosquedat.

IIA com el N° 8

IA
لا.....
الله لا الله
وحده

N° 20. Moll. 1989. n° 50. p: 1.0743 grs. d: 10 x 9 mm. (Lam. II n° 11).

N° 21. Inèdit. p: 1.1270 grs. d: 11 x 10 mm. (Lam. II n° 10).

Variant II-a:

IIA com el N° 8

IA com el N° 8

N° 22. Moll. 1989. n° 51. p: 1.2420 grs. d: 10 x 10 mm. (Lam. II n° 12).

Variant II-b:

IIA

...الله الرحمن
(الرحيم)....
(امير المومنين)

IA

الله
.....
عبد.....

Lam. II

7

8

9

10

11

12

13

(x1,8)

14

15
(x26)

Nº 23. Inèdit. p: 0.6890 grs. d: 8. 6 x 8.3 mm. (Lam. II nº 13).

Variant II-c:

IIA com el Nº 8

IA

(لا شريك له)
الله

Nº 24. Inèdit. p: 1.3795 grs. d: 10 x 9.5 mm. IIAM seca. (Lam. II nº 15). بيور (رقة)

Tipus III. Semblant a l'anterior en quant a cospell i tosquedat en l'encunyació; diferències substancials en el tipus de lletra, especialment en els lligams Lam-Alif. Símbol en forma de roseta a la part inferior de la IIA; IIAM anepígrafa i amb doble gràfila.

IIA

IA

لا اله الا
الله محمد (رسول)
الله

Nº 25. Moll. 1989. nº 52. p: 1.5430 grs. d: 11 x 10 mm. (Lam. II nº 14).

Tipus IV. Escripura cúfica. La lletra «mīm» final d'Imām similar a la que pot veure's a molts dinars almoràvits.

IIA com el Nº 8

IA

.....اله
(ا) لا اله
(لا) شريك له

Nº 26. Inèdit. p: 1.900 grs. d: 11.5 x 11.5 mm. (Lam. III nº 16).

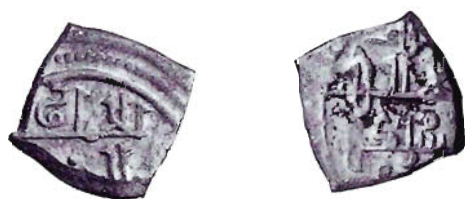
CRONOLOGIA, PARAL·LELS I CIRCULACIÓ MONETÀRIA

Els dinars són per ara les úniques encunyacions que ens proporcionen dates, el que permet situar-los en temps de Ishāq b. Muḥammad. Aquesta encunyació probablement té a veure amb el manteniment d'un cos de mercenaris cristians, documentat en aquesta època.

Malgrat tractar-se d'encunyacions molt pròximes en el temps, els dos exemplars del MAN van ser batuts amb encunys diferents, com ho demostren una sèrie de diferències de caire estilístic i la manera d'escriure la paraula «any».

Les llegendes utilitzades són les corrents als dinars almoràvits, excepte la que figura a la tercera i quarta línies de la IA, lloc on a la majoria de dinars apareix el nom del sobirà que ordena l'encunyació. En el nostre cas trobem únicament

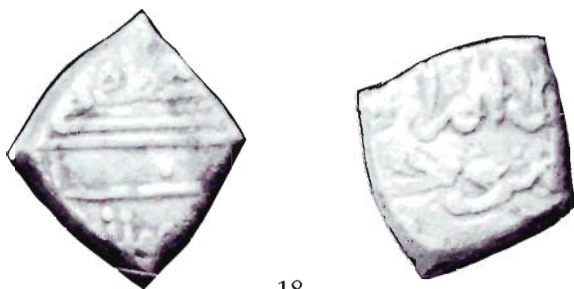
Lam. III

16
(x1,8)

17
(x1,2)

18
(x2)

l'invocació *الامر كله لله / جل و عز* (El Poder és tot d'Allāh, que sigui enal·lit i honorat); hom podria suposar que es tracta únicament d'una fórmula religiosa, sense més transcendència, si no fos perquè al tractat comercial signat entre Ishāq b. Muḥammad i Gènova (any 577/1181), constitueix la seva firma, traçada amb grans lletres enllaçades (GUICHARD, P 1990). Cal suposar per tant que és una mena de lema característic d'Ishāq, el qual en substituir el seu nom per aquesta expressió mantindria un relatiu anonimat a les encunyacions, que creiem motivat fonamentalment per la postura contemporitzadora que mantingué amb els almohades.

Per altra part, aquesta invocació figura, parcialment, als dirham(s) almohades. A la IA del quirat i del semi-quirat es repeteix la mateixa fórmula; aquest fet i el caràcter anònim permet suposar que es tracta també d'encunyacions d'Ishāq. La IIA del quirat presenta la particularitat que no s'especifica el nom de l'Imām, de manera similar a encunyacions considerades de transició entre les almoràvits i les almohades (Vives 2014); en canvi, figura un títol, «Al Muʿayyad bi Naṣr Allāh» (l'enfortit amb la Victòria d'Allāh) que en principi podria considerar-se califal però que ha estat portat per algun sobirà taifa i per un sobirà Ḥafṣi tots dos molt allunyats en el temps d'aquesta moneda. No correspon a cap califa de Bagdad en concret, com caldria esperar atesa la fidelitat dels Banū Gāniya als califes d'Orient; el títol és prou genèric i poc compromès per poder ser assumit per qualsevol, fins i tot pel califa almohade, de manera que ens trobaríem amb una altra mostra de la calculada ambigüitat d'Ishāq.

El tipus d'escriptura és gairebé totalment nasji, conservant alguns elements cúfics. Cosa que suggereix una cronologia posterior als dinars; no obstant cal recordar que el nasji s'introdueix de manera primerenca a les peces de plata, mentre que als dinars contemporanis es segueix utilitzant el cúfic, més o menys evolucionat (IBRAHIM, T. 1990).

El dirham de 'Alī b. Ishāq representa una clara ruptura respecte de les encunyacions anteriors, ja que figura el seu nom seguit del títol «Amīr al Muslimīn». típic dels sobirans almoràvits (KASSIS, H. E. 1988).

Això és perfectament coherent amb la seva política anti-almohade, a la qual ja no hi havia lloc per a les ambigüitats d'Ishāq.

La seca ens és desconeguda; podria suposar-se africana, perquè 'Alī va desenvolupar gairebé tota la seva activitat a Ifrīqiya i al Magrib Central, però res no s'oposa a un origen mallorquí.

El germà i successor d'Alī a les Balears, 'Abd Allāh, va continuar amb la mateixa política; podem suposar que també va batre moneda en nom seu, desconeguda per ara.

La sèrie més nombrosa i de moment de més problemàtica ubicació en el temps és la constituïda per les encunyacions de billó, considerades de tipus taifa però amb uns trets propis que li donen un aspecte característic. La major dificultat

que trobem radica en què cap exemplar ens ha proporcionat la data i les llegendes són tan corrents que no permeten fer cap atribució a personatges coneguts.

La sèrie degué estar constituïda per dirham(s) i les seves fraccions; de moment coneixem un sol exemplar de dirham, la qual cosa aconsella no intentar per ara un estudi metrològic.

Les fraccions estan batudes sempre amb encunys de dirham; com hem vist, hi ha almenys quatre tipus de fracció, a cadascuna de les quals correspon el seu dirham, desconeguts de moment excepte el del tipus I.

A l'igual que en els dinars, la seca s'indica sempre «bi Mayūrqa», que representa un canvi respecte als dirhams(s) de la taifa, on figura «Madīnat Mayūrqa».

Aquest tipus de moneda, especialment les fraccions degué ser de poc valor, utilitzant especialment per les petites transaccions comercials; el nombre relativament elevat d'exemplars coneguts i els nombrosos tipus i variants suggereixen una massa monetària elevada.

Pel que fa a la cronologia, T. Ibrahim (1990) situa el dirham nº 8 i per tant les fraccions Tipus I en un moment posterior a l'any 541, basant-se en arguments prou consistents.

Comparant l'escriptura utilitzada a la IIA del tipus I i a la IIA dels dinars, hi trobem prou semblances per aventurar-nos a considerar que ambdues encunyacions són pròximes en el temps. No passa el mateix amb la IA, nasji al Tipus I i cúfic als dinars, però la IAM torna a mostrar la mateixa semblança.

Alhora, el nasji del quirat és el mateix del Tipus I, especialment el de les lletres que formen l'expressió «Lā ilaha ilā Allāh», cosa que situa també aquesta encunyació en la mateixa cronologia aproximada.

Els tipus II i III podrien tenir una cronologia anterior a la del Tipus I a causa de l'escriptura, menys evolucionada; encara que hi ha evidents punts de contacte amb el Tipus I, sembla clar que formen unes sèries, amb personalitat pròpia, fins i tot en els pesos, sensiblement superiors.

El tipus IV, amb una escriptura gairebé totalment cúfica deu ser el més antic; podria suposar-se una encunyació netament taifa si no fos per les llegendes i la forma de la lletra «mīm» final de «Imām», idèntica a com apareix a molts dinars almoràvits. Estilísticament, sembla una encunyació clarament inspirada en els dirham(s) de Al Murtaḍa (480-486), com pot veure's a la Lam. III, nº 17 (dirham de l'any 484); això resulta molt sorprenent si considerem el llarg període de temps transcorregut entre unes i altres encunyacions, entre les quals, hi ha a més, les de Mubaššir (486-508), que per contra, són molt diferents estilísticament.

Del tipus IV sembla haver derivat el tipus I, que conserva encara alguns dels drets característics dels dirham(s) de Al Murtaḍa.

Malgrat la semblança amb el tipus I, els tipus II i III semblen en canvi inspirats en models peninsulars, com ara el Nº 18 (Lam. III):

IIA
 ...ناطة
 ...عبد
 ...الم
 ...ومنين

IA لا اله الا الله
 (الله وحده)

No conserva marges. p.:1.450 grs. d: 13 x 13 mm. Procedència: Menorca.

Aparentment és una fracció de dirham, segons sembla amb la IIA idèntica als dinars almoràvits; la seca, malgrat ésser incompleta, no trobem dificultats a considerar-la «(Gar)nāṭa». La seva situació a la part superior de la IIA, separada de la resta per una mena de gràfila és poc coneguda (vegi's Hazard 1038).

L'epigrafia de la IA és semblant a la dels Tipus II i III, mentre que l'expressió «Lā ilaha ilā Allāh» és semblant a la corresponent del tipus I. Per tractar d'explicar aquesta possible influència peninsular, hem de recordar que les darreres encunyacions de tipus almoràvit batudes a Granada i a Còrdova es feren en temps dels Banū Gāniya (Vives 1978-1983), quan Yaşyā b. 'Alī, germà de Muḥammad, era governador general de al-Andalus i els seus nebots 'Abd Allāh i Ishāq ocupaven importants càrrecs a l'administració. Hem de reconèixer, però, que estilísticament aquestes encunyacions (Lam. Delgado XVIII, n° 4, 5, 6 i fot. n° 34) no mostren cap semblança amb les illenques.

En canvi, l'adorn en forma de roseta que figura a la part inferior de la IIA del Tipus III, és molt semblant als que veiem als dirhams de tipus taifa encunyats a nom de 'Alī b. Yūsuf a Granada (any 519) (Lam. Delgado XVI n° 14/Hazard 949/Vives 1837).

Les llegendes utilitzades als quatre tipus són molt corrents a la numismàtica islàmica de totes les èpoques, incloses les encunyacions a nom de 'Alī b. Yūsuf de tipus taifa (Hazard 908-9, 939, 947-9, 951-6, 966, 968-70, 972, 993-4). Un cas particular és el de la variant II-b; la llegenda no la interpretem completament però guarda ceta semblança amb la d'un qirat de Còrdova (any 502) (Hazard 958).

És destacable la presència, a la part inferior de la IIA del Tipus I d'una lletra aïllada, que no encertem a distingir si es tracta d'una «Lām» o de la combinació «Lām-Hā»; és aquesta una característica descrita fins ara únicament als dinars (KASSIS, H.E. 1988).

La llegenda de la IIA és la mateixa que figura als dinars, distribuïda, però, en tres línies en lloc de quatre; les monedes de la Taifa de Mallorca també la porten, distribuïda en aquest cas en dues línies per deixar lloc al nom i títol del sobirà.

Monedes amb les mateixes llegendes a IA i IIA, amb la mateixa distribució les trobem a Vives 1397 i Lavoix 484-85, però no semblen tenir res a veure amb les que estudiem aquí.

Un fet diferenciador respecte a les altres encunyacions de tipus taifa el trobem en el metall utilitzat, que en aquestes és billó molt baix, de vegades coure i

ocasionalment electró, mentre que en les peces balears és billó ric en plata, que les apropa novament als dirham(s) de la Taifa.

En conjunt, aquesta sèrie recorda les encunyacions semblants de Ibn Mardaniš (542/1147-566/1171), contemporànies en part de Muhammad b. 'Alī i de Ishāq, si bé estilísticament hi tenen poc a veure. Estàn constituïdes per dirham(s), del qual es coneix un sol exemplar (IBRAHIM, T. 1991) i nombroses fraccions tingudes per fragments de dirham, encunyades sobre cospells irregulars, més petits que l'encuny, agrupades en nou tipus diferents (LAVOIX, H. 1891/RODRIGUEZ LORENTE, J.J. 1984). La sèrie és sincrònica d'encunyacions de tipus Almoràvit. Hi ha una important diferència respecte a les peces dels Banū Gāniya, com és la presència habitual del nom del sobirà; el motiu es troba en el propòsit de Ibn Mardaniš de constituir un estat independent de caràcter marcadament andalusí, enfront del poder Almohade. (KASSIS, H.E. 1988).

Un darrer aspecte a tractar és el de la circulació monetària; la informació disponible sobre troballes és molt reduïda; els dinars formen part del MAN desde els temps de Codera i no ens consta la procedència.

El semi-dinar, segons Vives, era propietat de Campaner, que no el recull a la seva «Numismàtica Balear»; potser va arribar a les seves mans després de 1879. Molt probablement fou una troballa mallorquina.

Els dirham(s) N° 5 i N° 8 procedeixen del mercat numismàtic, motiu pel qual no disposem de dades fiables sobre la procedència.

El qirat N° 6 i el semi-qirat N° 7 procedeixen de troballes casuais a Menorca igual que la totalitat de les fraccions de dirham exepte el N° 9; es tracta en tots els casos de troballes individuals arreu de l'illa.

El N° 9, descrit per Mitchiner, formava part de la seva col·lecció, sense indicació de procedència.

A la correspondència Codera-Campaner creiem detectar la presència d'algun exemplar a la col·lecció Campaner que Codera no encertà a classificar (MATEU Y LLOPIS. F. 1954. Carta n° 22).

BIBLIOGRAFIA

- CAMPANER Y FUERTES, A. 1879. «Numismática Balear». Palma de Mallorca. pp. 55-60 Lam. n° 5.
 GUICHARD, P. 1990. «L'Espagne et la Sicile musulmanes aux XIe et XIIe siècles». Presses universitaires de Lyon. pp. 175-177; 181-183.
 HAZARD, H. W. 1952. «The numismatic History of Late medieval North Africa». Numismatic Studies N° 8. The American Numismatic Society. New York. pp. 236-263.
 IBRAHIM, T. 1990. «Nuevas monedas Almoravides de tipo Taifas». II Jarique de Numismática Hispano-Arab. Lleida 1988. pp. 259-264.
 - 1991. «Un dirham inédito de Muhammad b. Sa'd b. Mardanis». Gaceta Numismática ANE N° 100. Barcelona. pp. 43-44.
 KASSIS, H. E. 1988. «Notas históricas sobre las monedas Almoravides». I Jarique de estudios Numismáticos Hispano-Árabes. Zaragoza. pp. 55-66.
 - 1988. b. «The coinage of Muhammad ibn Sa' d (Ibn Mardanis) of Mursiya. An attempt at iberian islamic autonomy».

Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area. Santarem. pp. 209-229.

- 1990. «Les Taifas Almoravides».

II Jarique... pp. 51-91.

LAVOIX, H. 1891. «Catalogue des monnaies musulmanes. Espagne et Afrique». Reimp. A. Forni Ed. 1977. pp. 284-292. Lam V.

MATEU Y LLOPIS, F. 1954. «Cartas de D. Francisco Codera a D. Alvaro Campaner sobre numismática hispano-árabe (1875-1891)». Numario Hispánico. T. III. pp. 55-86. Cartes 2 i 7.

MITCHNER, M. 1977. «The World of Islam». London. pp. 103, nº 423.

MOLL MERCADAL, B. 1989. «Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la Menorca musulmana».

II Trobada d'Historiadors i Arqueòlegs de Menorca. Maó (En premsa).

PRIETO Y VIVES, A. 1926. «Los Reyes de Taifas». Madrid. pp. 241-243.

RODRÍGUEZ LORENTE, J.J. 1984. «Numismática de la Murcia musulmana». Madrid. pp. 37-79.

RODRÍGUEZ LORENTE, J.J. / IBRAHIM, T. 1985. «Láminas inéditas de D. Antonio Delgado». Madrid. pp. 83-92. Lam. XVI-XVIII.

- 1987. «Numismática de Ceuta musulmana». Madrid. pp. 180. Lam. XX E. nº 222.

VIVES ESCUDERO, A. 1893. «Monedas de las dinastías Arabigo-españolas». Madrid. Reimp. J. R. Cayon. 1978 6ª, pp. LXXIII-LXXVIII; 329-338.